

УДК 81'443

АДАМДЫН ЭМОЦИОНАЛДЫК АБАЛЫ ЖАНА АНЫН УЛУТТУК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮНҮН
ТУЮНДУРУЛУШУ («МАЙДАН» РОМАНЫНЫН МИСАЛЫНДА)
ВЫРАЖЕНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЕ ЧЕЛОВЕКА И НАЦИОНАЛЬНЫЕ
ОСОБЕННОСТИ (ПРИМЕРЕ В РОМАНЕ «МАЙДАН»)
EXPRESSION OF HUMAN EMOTIONAL STATE AND IT IS NATIONAL
PECULIARITIES. (EXAMPLES OF NOVEL «MAIDAN»)

*Рыскулова Г.У. – филол.и.к., доцент,
Байгозуева Н.М. – улук окутуучу,
ЖАМУ, Журналистика жана мамлекеттик тил кафедрасы*

Аннотациялар: Адамдын эмоционалдык абалынын берилиши У. Абдукаимовдун «Майдан» романынын мисалында каралды. Чыгармадагы берилген түрдүү улуттардын эмоционалдык абалдарынын өзгөчөлүгү жөнүндө сөз болот.

Выражение эмоционального состояние человека и этноментальные особенности в романе У.Абдукаимова «Майдан».

Expression of human emotional state is revealed on the U. Abdukaимovs novel «Maidan». The article deals with expression of emotional state of different nations.

Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде жашап, согуштун кыйынчылыгын, азабын жон териси менен сезип, жөнөкөй адамдардын таң калычтуу жараткан эрдиктерин көз алдында өткөргөн жазуучу У.Абдукаимов да эл башына түшкөн бул кайгыдан калган кара дакты өз чыгармаларында жарыялап келди. Кан какшатып канчалаган азаматтардын өмүрүн кыйып алган, ажыдаардай оп тартып, капыстан кирип келген фашисттик баскынчылардын зулумдук аракеттери ошол мезгилдеги советтик ар бир жарандын эсинде түбөлүккө бекем сакталды. Ал мезгилдеги совет элинин фронттогу, тылдагы күжүрмөн баатырдык аракеттери бүгүнкү күнгө чейин чыгармачылыктын түркүн жанрларында жарыяланып, тарых беттеринде дагы да изилденип келүүдө Согуш темасы түбөлүккө элдин жүрөгүндө бекем сакталып калды. У.Абдукаимов ошондогу кыргыз элинин жашоосун, башка элдер менен бирге ынтымактуу жараткан эрдиктерин тыл менен согуш окуяларын жуурулуштуруп, турмуштук түркүн түстүү эмоционалдуу картиналарды бардык жагынан кеңири камтып, согуш мезгилинин социалдык, философиялык, моралдык маңызын бере алган чыгармаларынан өзгөчө көпчүлүктүн көңүлүндө көпкө сакталган көп аспектилүү, көп пландуу «Майдан романын» айтууга болот. Жазуучу элдин согуш күндөрүндөгү азабын, турмуштун нечен кырдуу жолунда ар кандай чиеленишкен адамзатына байланышкан окуяларды сүрөттөөдө образдардын психологиялык түрдүү абалдарын, көрүнүштөрүн, элесин реалдуу чындыкта ачып берүүдө тилдик каражаттарды орундуу колдонгон.

Эрте түшкөн кара суук улам кайра суу кар же жамгыр менен кезектешип турду. Мындай учурларда жол азабы андан бетер кыйындап, шалпылдаган баткак, өтмө катар суу болгон оор шинелдер, оор жүктүү солдаттардын андан бетер күчүн кетирип, андан бетер каржалатты. Мындай учурларда жол адам көтөргүс азапка айланып, беш мүнөттүк өрүш бир күндүк өрүшкө татыгандай көрүндү. Ат, машина өталбаган жерлерден адам оңой гана өтүп кетип жатты. Эгер ушу жолдорго солдаттар тактай төшөп жүрүп отурбаса, бу жолдор менен ат да, машина да жүрө алмак эмес эле.

Дал ушул жолдор менен кишилер унчукпай кетип баратты. Ушул унчукпай бараткан кишилерде адамдын бардык асыл сапаты, оор сапарга, балким келбес сапарга

кетип баратканын билген адамдардын асыл сапаттары ушул тилсиз унчукпагандыкта бугуп жаткан эле. Ушул унчукпай бараткандар оордук өтө кыйнап жибергенде ичинен кейип, кишини бекеринен каржалткандай көрүнгөн тынымсыз сапарга жини келип, ичинен жолдун азабына наалат айтып, өздөрү жыгылганы араң турса да жакшы сөз менен болсун, жаман сөз менен болсун кишилерге тынчтык бербей, алдыга бастырган командирлерди жаман көрүп тилдеп, бирок ушул азаптардын керектигин, зарылдыгын, ушул азаптан өздөрүнүн да, элдин да, мамлекеттин да тагдыры чечиле тургандыгына түшүнгөндөрдүн да ачуусу кайта бат эле жанып, жайдары күлүп турушту. Бул ачуу – көңүлүндө арамдыгы жок кишилердин жамандыгы жок ички кыйкырыгы эле. Ушул үнсүз кыйкырыкта келечектин, адамдын, сабырга бек, жаңы адамдын, жарык тилектин, өз тагдырынын не болорун тилсиз, унчукпай күткөн, душман, таалайың таш капсын деген элдин ачуу кыйкырыгы болуп, бул улуу тилсиздикте улуу үмүт бар болучу. (101-бет) Алынган мисалда түрдүү улуттун адамдарынын бир адамдай бир тилектеги тынчтык үчүн күрөшкөн оор азапты баштан өткөрүү учурундагы психологиялык абалдары берилди. Жаратылыштын катаал шарты кетип бараткан бир максаттагы, бир тилектеги солдаттарды майтара албады. Алар табияттын аёсуз суугун, кыйынчылыгын сабырдуулук менен унчукпай баштан кечирип чыдоосуна, артында турган Ата Мекенине болгон сезимдери аларга күч, кубат берип, бул кыйынчылыктан да мамлекет, эл бийик турарын бардыгы бирдей ичтен сезип билип баратышканы сүрөттөлүп, солдаттардын ушул учурдагы психологиялык абалдары, түзүлгөн кырдаал төмөнкүдөй каражаттар менен туюндурулат. Кетип бараткан солдаттардын ачкалыктан, сууктун карыш жылдырбай туш тарабынан ызылдаткан бороонуна, жолдун кыйынчылыгынын азабына чыдабаган солдаттардын ички эмоциясын азабына ичинен кейип, наалат айтып, араң турса деп берсе, ошол эле учурда артындагы үмүт менен күтүп жаткан Мекенин эстешкенде кайрат кирип маанайлары жайнай түшкөн абалдарын ачуусу жанып, жайдары күлүп деп элестүү сүрөттөлөт. Мындагы солдаттардын ичтеги таттуу кыялдарын, максаттарын, ошол эле учурда болуп жаткан азаптуу кыйынчылыктарды күлкү-кайгы, өмүр-өлүм, жыргал-азап жөнүндөгү ичтен ойлонуп, бирок сыртка ачык айтпаган ички түрдүү эмоциялык абалдарын жазуучу жалпылаштырып бугуп жаткан деп образдуу бере алды. Кетип бараткан солдаттардын жогоруда саналган бир нече эмоциялык көрүнүштөрүнүн ичтен толуп, сыртка агып чыгууга ар кандай жик издеп көлмөдөй толо турганын бугуп деген сөз менен билдирди. Бул ички толуп, ашууга даяр турган ички букту сыртка чыгарбай бекем кармаган Ата Мекенге болгон эмоциялык сезими кармап турду. Улуу тынчтыкты самаган улуу сезим ички азаптын бугун сыртка чыгарбай тирек болуп турду. Эч бир солдат ички мына ошол эмоцияларын сыртка ачык билдирип, каршылыгын айткан жок. Бардыгы ичтен ойлонуп, кыйынчылыкты адамдык асыл сапаттары менен жеңип баратышты. Солдаттардын согуштан жадап, бирок нааразы болбой чыдап ичтен унчукпай баратышкан абалдарын, улуу, түбөлүктүү тынчтыкты каалаган сезимдерин улуу тилсиздикте улуу үмүт деп сүрөттөлүп берилет. Жазуучу совет элинин мына ушундай түбөлүктүү ынтымактуулук, улуу тынчтык үчүн күрөшкөн солдаттардын моралдык бийик, аң-сезимдүү нукура адамдык асыл сапаттарын даңазалагысы келет.

Адам алдыда боло турган окуяны, жакшылыкты же жамандыкты алдын-ала сезип тутат. Кээ бир адам түшүндө көрүп, аян берет. Ал эми кээ бирлери өткөн окуяны эстегенде ошол нерсе болоордун алдында жүрөгүм алып учуп, өзүмө жай таппай калдым дегендерин көп эле угабыз. Мындайды жетинчи сезим дешет. Кандай болсо да, алдын-ала кандайдыр бир окуя болоорун сезип-туюубуз аркылуу маалымат келээрине ишенүүгө болот. Биз билгендей, же көркөм чыгармаларда айтылгандай сезүү органдары физиологиялык жүрөк менен байланышабы, борбордук нерв системасы менен байланыштуубу, бул – адамды изилдөөнүн башка илимий тармагы. Бирок кандай болгондо да сезүү, туюу аркылуу

адамдын эмоциясын пайда кылуу бир гана улутка тиешелүү болбостон, бардык адамдарга мүнөздүү. У.Абдукаимов «Майдан» романындагы каармандардын образын жаратуу менен түрдүү чөйрөдөгү адамдардын алдыда турган каршылыктан качпай тике кароого, бардык болуучу жагдайды алдын-ала сезип, ага өзүн даярдаган адамдардын көрүнүшүн да берген.

Жаманкул жолдошторун тегерете бир катар карап алды да, акырын ордуна турду. Анын кичинекей чымыр боюна, кара сепкил өңүнө баары тиктеп калышты.

-Жылуу сөзүңөргө рахмат, - деди Жаманкул жай гана, -бирок... бирок көбүңөр митинга болуп жаткансып сүйлөдүңөр. Көбүбүз бул согушту түшүнбөйбүз..... Силерге айтар эле сөзүм бул: Кыргыздар айткандай, жаман катын, жаш бала бар, ушуларга кээде келип, жалгызсыратпай, көңүлүн көтөрүп коюп жүрсөңөр эле болду багам-көрөм дегениңерди деле койгула, ар кимңердин бала-чакаңар бар, аларды таштап коюп менин балдарыма бермек белеңер?..... Булардын өз оокаты өзүндө. Жамалкан жакында иштейт. Түйтөңдөгөн ыйлак, көлөкөсүнөн корккон коркунчаак, нары жеңил неме эле, жалгыздыктан эле жабыркап кетпесе оокатын тың эле кылчу неме. Башка түшсө байтал жорго болот деген бар. Муну Жамалкан түшүнүп, турмуштун олку-солкусун билиши керек. Баарына көнүш керек. Көнбөскө чарасы да жок. Баякы эркекти, баякы шалактап капарсыз басып жүрө бермеликти таштап, оокатын кылсын. Жамалканды мына ушуга көнүүгө жардамдаш болушуңарды сурайм. Дагы айтарым: Жамалкан жаш. Али көп немени билбейт..... Айтарым ушу деп... , көп ичпеген Жаманкул толтура куюлган рюмканы тартып жиберген эле. (20-бет) Адамдын сезими алдыда боло турган жакшы, жаман нерсени алдын ала билип, туюп адам ага даярданат. Кээде дүйнөдөн өткөн адамдардын мурун сүйлөгөн сөздөрүн, кылык-жоруктарын, жүрүм-турумдарын эстешип отурушуп, өзүнүн өлөрүн сезип калган экен, акыркы керээзи ошол болгон тура, баарыбыз менен коштошкону го деп болжолдоп айтып калабыз. Чындыгында адамдар бу дүйнөдөн кетерин сезип калгандай, ага күн мурун, бир жыл мурун даярданат. Кыргыз эли адамдын өмүрүнүн акыркы минуталарында айтып кеткен сөздөрүнө катуу маани беришип, аны эстешип, урматташып, өтүнүчтөрү болсо аткарышкан. Контексте берилгендей Жаманкул да досторунун, үй-бүлөсүнүн алдында сүйлөгөн акыркы сөзү экенин сезгендей бардык ишин, үй-бүлөсүн досторуна дайындап жатат. Анын согуштан кайтпай калуусун сезип, өзүнүн бул абалын жашырганга аракеттенген абалын айтарым ушу деп... , көп ичпеген Жаманкул толтура куюлган рюмканы тартып жиберген эле деп эскерилет. Мурун арак ичпеген Жаманкул бул ирет аны түбүнө чейин бошотуп ичет. Бул иш аракети анын бул дүйнө менен коштошуп, үй-бүлөсүн, досторуна көз болуп туруусун суранып, достору, үй-бүлөсү менен акыркы сапар отурганына көзү тойбой өкүнүп, бирок антпеске да айла жоктугунан ачууну толтура алып салат. Ошондой эле досторуна көңүлү тойбогон, кыйналган абалы тегерете бир катар карап алды деп берилет. Кыргыздар сөз күчүнө катуу баа берип келгени ушундан көрүнөт. Адам акыркы сапарга узап бара жатканда ички жан дүйнөсүндөгү бук болгон арманын, жетпей калган максаттарын, ичтен ойлоп жүргөн каалоолорун жашырып, кийин айтам деп, айтылбай жүргөн сырларын өзүнүн каалоосу менен жакын адамдарына угузуп кетчү. Ал адамдын акыркы сөзү урмат-сыйга ээ болчу. Эгер узап бараткан адам ички оюн сүйлөөгө, айтууга дарманы келбесе, ага жетишпесе, тиктеген көзү, ирмеген кирпичтеринен адамдар аз болсо да сезип, түшүнүп турушчу. Демек, адам ички психикасындагы ой-пикирин сөз менен да, сырткы кебете кешпирдин ар кандай калыпта өзгөрүшү менен эң башкысы эмоциясы аркылуу түшүндүрө алган. У.Абдукаимов Жаманкулдун образы аркылуу жай турмуштун кадырына жетүү, согуштун дүрбөлөңдүү оор кайгысы, өмүр, өлүм жөнүндөгү түшүнүктөргө философиялык ой жүгүртүү менен ошол мезгилдеги эл ичинде жаңыдан телчигип келе жаткан интеллигенциянын эмоциясын берүүгө аракеттенген.

1941-жылдын август айында Кыргызстандан дагы көп аскер жөнөдү. Согуш училищесинен бараткандар эле. Булардын ичинде офицер наамын алууга жетишкендер да,

жетешипей калып, курсант бойдон кетип бараткандар да бар болучу. Булар Чүй өрөөнүнүн уландары, согушка катышып, госпиталда жатып чыккандар, төмөнкү өрөөндүк жаш жигиттер эле. Булардын согушка жөнөп баратканын уккандар да укпагандар да бар болучу, бирок жекшемби болгондуктан жакын, алыс дебей ушу 16-август күнү балдарын, ага-инилерин, күйөөлөрүн көрүп кетүүчүлөр көп болду. Эми жакындарынын согушка кетип баратканына анык көзү жеткен боордоштору кетип бараткандарга өз колдору менен даам ооз тийгизип, тиктесе көзү тойбой, сүйлөшсө сөзгө тойбой, эт жүрөгү эзилип турду. Бул сезим кетип бараткандарда да, калып жаткандарда да бирдей эле болучу, бирок ошондо да бул сезим чыныдагы суунун толтура же бөксөргөнүндөй болуп, чайпалып турду.

Айылдан келгендер казарманын маңдайындагы арыкты жээктеп отурушту. Казармадан дежурный чакырып чыккан солдаттар өздөрүнүн жакын жолдошторун ээрчиге чыгып, кымыз, эт, боорсок, майды мол ала келгендер жеке өз жакындарын эмес кайсы гана солдат болбосун, алардын кайдан, ким экенин ылгабай тамакка шыкап, сыйлап жатышты.

- Алсаңар, айланайындар!

- Жегиле, кагылайындар!.. (68-бет)

Түзүлгөн психологиялык кырдаалдан улам жаралган адамдагы ар кандай эмоциялык чыңалуунун күчүн адамдын денесиндеги кабыл алууну ар түрдүү элдер башка-башка өткөрүшөт. Мунун баары элдердин түрдүү климаттык шартта, түрдүү жайда жашаганына байланыштырсак болот. Мына ошондуктан эмоциялык чыңалуунун күчүн кабыл алуу, өздөштүрүү, пайдалануу, жаратуу сыяктуу процесстер дүйнө жүзүндөгү элдерде жер шартына, географиялык абалына, аларды курчаган коомдук чөйрөсүнө, социалдык абалына, басып өткөн тарыхый жолуна карай түрдүүчө болуп, ар кандай деңгээлде өнүккөн. Ар бир улуттун өзүнө курчап турган чөйрөсү, географиялык жайгашуусу, климаттык абалы, социалдык жашоо шарты таасир этип, кайсы бир улутка гана мүнөздүү болгон өзүнчөлүк түзүлөт.

Согуш деген жаман кабар менен бирге бул сөз адамдардын жүрөгүнөн кан агызган азаптуу сөз болуп калды. Аны улуу да кичүү да түшүнүп ага кайгылуу көз карашта карашып, ичтен улутунушуп, үмүт менен бир тилекте тынчтыкты самаган ички эрктик сезимдерин билдиришет. Алардын бул тынчтык үчүн болгон аракеттери, үмүтү, жалпы бир көз караштагы мамилеси жогорку мисалдан көрүндү. Түшүнүк—жалпы, бардык адамдарга бирдей таасир берүүчү нерсе, ал эми ал жөнүндөгү сапат, белгилерин тактап көрсөтпөстөн элес калтырган - денотация. Ал нерсе адамдын тигил же бул сезимине таасир берген жалпы билимдик туюмду пайда кылат. Маселен, ачуу десек, конкреттүү даам, зат ж.б. жөнүндө белгилүү болбостон, тил органына сезилүүчү даам сезими аркылуу шартталуучу өтө кескин жагымсыз даам туюлат. Мына ошол түшүнүк аң-сезим, таанып-билүү аркылуу аң-туюмда образды пайда кылат. Бул—жалпыдан жекеге өтүүчү категория. Тактап айтканда, ачуу жалпы, туздун даамы—жеке өз алдынча конкреттүү даам. Бирок ачуу жекеликке ээ болуу менен сөз алдынча көз алдыга, сезимге тартылган образды пайда кылат да, ажыратууга (дифференциялоого) туюмдук багыт берет, конкреттүү атоого шарт түзөт. Ар биринин даамы кескин жагымсыз, бирок адам баласы үчүн оң таасири бар үчүн пайдаланабыз. Демек, бир эле убакта түшүнүк бириктирет (интеграциялайт), ошол эле учурда ажыратат (дифференциялайт). Мына ошол согуш деген ажыдаардай алп жуткан майданга жөнөтүп жаткан өз боор эт балдарын эл ичтен аяп, ошол эле мезгилде мүнкүрөбөстөн кайрат берип, аман-эсен кайтып келүүлөрүн тилек кылып бата берип жатышты. Кыргыз элинде улуттук өзгөчөлүккө тиешелүү сүйүнүүнү билдирүү бөтөнчөлүгү бар. Кыргыз өз ара тыгыз мамиледе болуп, кубаныч кайгыны бирге бөлүшкөн, атүгүл тапканын чогултуп, баарына бирдей бөлүштүрүшкөн. Жалпы элдин

кетип бараткан жаш балдарды аяган, коштошкон, кайрат берген сезимдери алсаңар, айланайындар! Жегиле, кагылайындар деген сөздөр менен билдирилди. Бул кыска айтылган сөздөрдүн ичинде бардык үмүт тилектер, сезимдер бар болчу. Эл башына түшкөн мүшкүл ишти жалпы чогуу, биргеликте бир сезимде, бир тилекте, бир көз карашта болушуп күтүшкөн ошондон да жагымдуу оң эмоциянын таасиринен балким биздин эл жеңишке ээ болушкандыр.

Ал эми улуттар аралык маданияттын материалдарын карасак, ар бир элдин өзүнчө каадасы, үрп-адаты калыптанган. Маселен, бир элде оозду кармоо өкүнүү болсо, башка бир элде интим мамилени билдирет. Мунун өзү ар бир элдин өзөгүндөгү психологиялык кабылдоо, аны жаратуу жана сөз каражаттары менен туюндуруп берүүнүн жекелиги бар дегендик. Согуш темасына арналган канчалаган чыгармалар болсо ар бирин жараткан жазуучунун өзүнүн жекелиги, жеке көз карашы, түшүнүгү болот.

Контексттеги эмоционалдык туюм бүтүндөй элдин тышкы кебете-кешпири, кыймыл-аракеттери менен кошо шайкеш келип, ички жана сырткы эмоциясы берилип жатат. Адам баласына кайгыруу жана сүйүнүү сезиминин болушу мүнөздүү. Анткени анда өзгөчө кабылдоо жана сезимди өзүнчө кайрадан иштеп чыгып, аны башкаларга билдирет. Элдик эмоционалдык ички сезими, психологиялык абалынын өлчөмү *чыныдагы суунун толтура же бөксөргөндөй чайпалып турду* деп салыштырат. Эл согушка кетип бараткандарды аяп, алар тылда калып жаткандарды аяп бирин-бири айттырбай түшүнүшүп, экинчи кайрадан көрүшпөөчүдөй жалпы коштошуу сезими көпчүлүктү ээлеп турду. Бирок жакшылыктын үмүтү үзүлбөйт. Ошондуктан коштошуп жаткандар үмүт үзбөй жакшы тилек менен күтөөрүн, аман келүүлөрүн тилеп жатышты. Адам каалаган сезимдин болушуна түзүлгөн жагдай, кырдаал тоскоол болуп жаткандыктан эл жагдайга баш ийип, ач ажалга өз балдарын тике жөнөтүп жатышат. Мын ушундай эл ичиндеги жалпы карама-каршы сезимдердин абалы чыныдагы толо суунун ары-бери чайпалганы менен сүрөттөлдү. Көпчүлүк эл ичиндегилер өз алдынча эмоция менен өз балдарын узатып жатышты. Кайгыруунун өтө өткөн чеги-ый, кайгыны алып келген эң чоң нерсе адамды жоготуу. Ажал басканда аял да, эркек адам да ыйлаганын көп учуратабыз. Бирок аны коштоп жүрүүчү жерди муштоо, аркы-терки басуу, өзүн-өзү кыйноо ж.б. кыймыл аракеттер бар. Айрым адамдар унчукпай отуруп калат (бул да ички кептин бир түрү), өзүн жоготуп койгон учурлар да бар.

Турмуштун бир казанында жай кайнап, жашап жаткан адамдар түрдүү кырдаалдарга тушугуп, ар башка тагдырларды баштан кечиришкендей, эл башына түшкөн согуштун катаалчылыгы турмуштун ар кырында турган адамдарды аяган жок. Ар бири согуштун каардуу катуу казанынын кайноосуна алынды. Ар ким өзүнчө алдына келген согуштун шыбагасына, өз деңгээлинде аракеттенишип күрөшүштү. Кээ бирлер жай турмушта адам катары жолун таап жашагандар, дароо чечим чыгарышып, согушууга бел байлашты. Ал эми Качикеге окшоп, өз турмушун кура албай, жалгыз кызын жакшы бага албай, ар кимге кор болуп жүргөндөргө согуштун өлүмү да сүрдүү болду.

Атасын кучактап жаткан аялдын анын баласына мээри түшөр бекен, жок бекен? Же атасынын көзү жок болгондон кийин каргашанын буйругу менен тааштап кеткен атасына да, анын чүрпөсүнө да жини келип, кол эмес сөз кайра албаган жааш чүрпөнү эзип мыжыгып тааштайбы? Мына муну ойлогондо Качике үчүн кең дүйнө тар болуп, согуштагы качып кутулгус өлүмдөн коркуп турду. Өзүнүн өлүмүнөн коркпой, тынч алалбай, кылчактап, өлүмдөн да артындагы баланын тартар азабын ойлоп, ошол азаптын өлүмдөн катуурак экенин көрүп, түшүнүп, ошондон эси чыгып, ошондон коркуп турду. Мына адам баласынын трагедия, машакаты! Адам жеке өлүмдүн азабын тартпай, артындагылырдын тагдырын ойлоп азап тартып, тын алалбай кыйналат! Мына ошондо кишиге өлүм жеңил көрүнүп, жашоо кыйын сезилип кетет. Чынында да

Качике үчүн ушул азыр өлүм оңой болучу, бирок кантип өлөт? – Мына маселе. «Ошондуктан адам өлүмдөн коркпой, тынч өлүмдү тилеп, тынч өлүш үчүн өмүрүн тынч өлө тургандай жашоо керек экен го!..» деди армандуу үшкүрүп, Качике. (85-бет) Адам эмоциясында коркунучтун жана кубануунун психологиялык толкуну бирдей дешке негиз берет. Бул эмоционалдык маанай адамдын психологиялык абалына бирдей таасир этет да, алар болгону оң же терс сапаттык белгилери менен айрымаланат. Кээде акыл эске таасир этип, эстен тануу, жыгылуу, сүйлөй албай калуу сыяктуу ж. б. тышкы абалы менен коштолсо, кээде өзүнүн кыймыл-аркетин теске сала албай калган тышкы иш кыймылы биринчи планда көрүнөт. Эмнени карманын, эмне кыларын билбей аркы-терки басып калат. Бул да адамдын темпераментине жараша, жагдай-шартка байланыштуу. Дагы бирөөлөрү кабылдаган кайгы-кубанычты ый күлкүсү аралаша туюндурат. Кубанса да, кайгырса да ый менен туюндурат. Албетте бул—темпераменттин башка түрү. Бирок кандай гана эрки күчтүү адам болбосун, сезимдердин толкунун кабылдап, аны белгилүү даражада туюндурат.

Качикедө ушундай көп жактуу туюмдун болушу, анын жанын коерго жер таппай турушунун өзү канчалык эмоцияны алып келет. Албетте, ар бир толкундуу күч өзү менен бирге бир канча сарсанаа, эргүү, кооптонуу, коркуу, кубанычтын болушу, адамдын психологиялык ар кандай жагдайын түзөт. Реалдуу жашоо-турмушта ички толгонуу адам тагдырын өзгөртүүчү, жүрүм-турумун бузуучу, же жөнгө салуучу, ден соолукка таасир этүүчү күчкө ээ. Мындай эмоциялык күчтүү сезимдер, биз мурда айткандай, жеке темпераменттик сапатка, мүнөзгө жараша болот. Ошондуктан адамдын кеби анын ички рухунун, абалынын, маданиятынын күзгүсү катары кеп каражатына айланат. Кээ бир адамдарды кубаныч-кайгысы билинбеген, жадырап туруп сүйлөгөн адам дешет, дагы бирөөлөрүн сөзгө чоркок, чоогоол дешет. Мына ушул кептик туюндуруу - адамдын ички психологиялык жагдай-шарты менен айкашуу болуп саналат. Качике сырткы көрүнүшүндө сөзгө чоркок, чоогоол көрүнгөнү менен ал өз ичинде башкалардай болгондо да башкалардан өзгөчөлөнгөн өзүнө тиешелүү болгон ичте чечилбеген проблемалары көп болгондуктан ар дайым ички туюмундагы монологунун угуучусу, аны айтуучу болуп өзү менен алектенип келе жаткан. Анын мына ошодой түгөнбөгөн проблемаларынын орчундуусунун бири, башын катырып көп ойлондурганы, аны ойлосо ал ою өлүмдөн да оор болуп сезилип кетет. Көңүлүн жай алдырбаган бул азаптуу ою бул жалгыз кызы эле. Текстте жалгыз кызы *чүрпө* деп образдуу берилет.

Психологиялык абалды жаратуу психологиялык жагдайдан улам пайда болот. Жагдай-шарт тиешелүү даражада өзүн курчап турган чөйрөдөн улам келип чыгат, ал айланадагы адамдардын кабылдоосу менен сезимге таасир этип, алардын кайрадан болуучу, жаралуучу реакциясына айланат, жыйынтыгында адамда эмоция пайда болот. Кадимки жашоо-турмуштагы адам чыгармачылыгындагы ар тараптуу иш-аракеттердин натыйжасы—абалдын бирөөнөн экинчисине өтүп, өзгөрүп туруучу закон ченемдүү көрүнүш. Айлана чөйрөнүн таасиринен адамдардын жасай турган иш аракеттерине карай түзүлгөн жагдай, эмоциянын оң же терс, терс-оң болушуна алып келет. Мына ушундай көрүнүштөр катары төмөнкү мисалды карап көрсөк: *Душман биз тарапты катуу окко тута баштаган эле. Түтүн, ыш, дарынын жыты, көккө көтөрүлүп жаткан топурак – баары, солдаттар айткандай, адам да, жылкы да (бу жерде: замбирек да, танкылар да) аралашып кетти. Оңун бараткан солдаттардын турбас болуп жыгылган боо түшүп жатса да токтолбой, жер жайнаган көп аскер кыр ылдый, коксулай өрүп баратышты. Ушундай чаң-тополоң түшүп турган кыйсыпырда ушунча элди башкара ала турган жан чыкпас, ушул ала тополоңдо кимди ким билмек эле? Деген пикир туулушу да мүмкүн эле. Бирок ушул аламан сыяктуу болуп көрүнгөн жайнаган аскерлер бирөөлөр тарабынан*

башкарылып, бирөөлөр тарабынан сүрөөнгө алынып, көп улуттун тилдери сүйлөнүп, кыйкырыктар чыгып жатты.

- А ну орлы, вперед! Русские богатыри, вперед! За родину, вперед!

- Товарищи! Товарищи!

- Кайра качпа! Алга! Алга! Кыргыздын азаматтары, алга, алга!

- Казактын жигиттери, алга, алга!

- Тажики бачалар...

- Вперед, орлы вперед!

- У-р-а-а-а! А-а-а-а! (373-бет) Душмандын биздикилерди көздөй окту жамгырдай жаадырышы жагдайды өтө эле татаалданды. Себеби, эч ким бири-бири менен иш албай өз жан алакети үчүн күрөшүүгө, сактоого тийиш болчу. Эмнегедир ушунча согуш талаасында жүргөн солдаттардын өз жандары үчүн күрөшкөнү болгон жок. Тескерисинче алар ушундай баш аламандыкка карабастан бир адамдай душманга катуу туруштук берүүгө аракеттеништи. Душмандын огу канчалык көп атылган сайын биздин солдаттардын сезимине ошончолук кайрат, баатырдык күч козголуп өздөрүнчө шыктанып баратышты. Алар ар түрдүү мүнөздөгү, жүрүм-турумдагы климат шартта чоңойгон, тили да бөлөк адамдар болгон. Булардын бул көрүнүшүн кыйналган абалын *өңүп бараткан*, десе ал эми алардын кыйнчылыкка карабай жанталашып аракеттенишин *боо түшүп жатса да жыгылбай дейт*. Солдаттардын октон коркпогон көк жалдыгын, душмандан качпастан сүр көрсөтүп алдыга умтулуп баратышын *жайнаган көп аскер кыр ылдый, коксулай өрүп баратышты* деген тил каражаттары менен түшүндүрүлдү. Мындай апаат согушта ушунча жер жайнаган ар улуттагы мынча солдаттарды эч ким башкара алмак эмес, эч ким кайтара албас эле. Булардын бир адамдай алдыга аракеттенүүсү, баатырлык менен окко тике карап, ажалга бет келип, тике карап чуркап барышына эмне себеп деген да суроо туулуп кетет. Бул суроону албетте, жазуучу да койгон. Эгерде бул суроого жооп берүүнү психоллингвистикалык көз караштан жооп берүүгө аракеттенсек, мынча жер жайнаган солдаттар ар улуттун өкүлдөрү болгонуна карабай алардын тилектери, үмүттөрү бир болчу. Боо түшүп жыгылып өлүп жаткан катардагы, бир туугандай болуп калган жолдошторунун өлүмү, кыйналуусу алардын боорукердик сезимине, ошол эле мезгилде душманга болгон кыжырдануу сезимне катуу таасир этет. Көптөн бери согуш талаасында ачка, жалаң кыйнчылык коштоп жүргөн солдаттардын душманга болгон кыжырдануусу катуу козголуп, ага көп өлүмдүн болушу себеп болуп жандары кыйналып эми эч душманга аео жок эле. Эгер алар катуу аракеттенишпесе Ата журту душманга тебеленмек. Мына ушунун баары согуш талаасындагы ар бир солдаттын эмоциясына катуу таасир этип чыңалуу күч алып, катуу кыйкырышып, алдыга душманга карай бет алышты. Ушул душманды жеңсе бардык кыйынчылык, азап токтомок. Муну ар бир солдат билет. Ошондуктан алар бир адамдай биринин кылган аракетин көрүп коштоп кыйкырып, баары жабыла бирин-бири кубаттагандарын кыйкырык менен билдиришип, ачырканып, душмандын башын жулууга аттанышты. Жер жайнаган солдаттарды алардын бир тилектеги эрктери, ички азаттыкты орнотуу сезимдери башкарып турду. Ал эми ошол бир тилектеги ички сезимдерин ар бир улуттун адамдары өздөрүнүн тилдик каражаттары менен билдиришип, кыйкырып баратышты. Ар бир улутта сүйлөгөн тилибиз, сезимди билдирген тилдик каражаттар түрдүү болгону менен сезимдерибиз, эмоциябыз, жасаган иш аракеттерибиз окшош жагдайда бирдей көрүнүшкө ээ болоруна күбө болдук.

Кубануу да, кайгыруу да, ирээңжүү да адамдардын өз ара мамилесинен, курчаган чөйрөсүнөн келип чыгат. Ошондуктан психологиялык абалды психикалык жагдайдын натыйжасы катары кароо керек. Анткени андан эмоциялык маанай түзүлөт адамда ал кокустан болгондуктан, таңданууну пайда кылуучу көрүнүш, кубулуш же адамдардын ага болгон мамилеси келип чыгат.

Кыргыз элинде улуттук өзгөчөлүккө тиешелүү сүйүнүүнү билдирүү бөтөнчөлүгү бар. Кыргыз элинде чоң-кичине дебей өз ара тыгыз мамиледе болуп, кубаныч кайгыны бирге бөлүшкөн, атүгүл тапканын чогултуп, баарына бирдей бөлүштүрүшкөн. Ошондуктан бирөөнүн башына түшкөн кайгы баарына бирдей болуп жумурай журт ага өзү үчүн күрөшкөндөй катуу киришишкен. Балким мындай мүнөздүн элибизге сиңирилип келиши катаал тоолуу климаттык шарт, эл-жерин коргоо үчүн күрөшкөн жортуулчул мезгилдер себептир. Ошол климаттык шарттын, тарыхый курч окуялардын негизинде жаралган эмоциялык маанайлардан, эмоциянын күчүнөн, таасиринен улам эл ичинде «Майдан» романына окшогон башка да рухий, асыл мурастар эл таланттары тарабынан жаралып, алар элдин байлыгы катары аздектелип келет.

Демек, сезип, туйган, көргөн нерселерди эмоция менен туюндуруу, аны улуттук ченден сезип кабылдоо менен байкалган ой андан ары иш аракеттер менен уланган. Эмоциянын жаралышы адамдын сырткы ар кандай таасирлерди сезип-туюусу менен байланыштуу экени белгилүү болгон. Ал эми адамдын сырткы таасирлерди сезүүсү түрдүү жолдор менен ишке ашкан. Тери аркылуу ысыкты, муздакты, катууну, былжыракты ж.б. сезебиз. Ал эми тил аркылуу да ысык, муздак, ачуу, кычкыл, таттуу ж.б. өтөт, угуу сезими аркылуу ар кандай шоокум, тыбыш, добуш, музыка, кыйкырык, шыбыр ж. б. өтүп, адам акыл-сезимине таасир этүү менен ошол сезген-туйган сезимди сөз менен башкаларга туюндурабыз. Акыл-эсте сезип-туйган нерселерди анализдеп, синтездөө процесси жүрөт, тактап айтканда, окшош туюмдарды топтоштуруп, бири-биринен ажыратып, ар башкаларын маркировкалап бириктиребиз. Адам акылы өзү туйган нерселерди анализдеп, аны башкаларга билдирүүбүз менен башка жандуулардан айрымаланып турабыз. Адам акыл-эсте сезип-туйгандарын анализдөө менен анын баарын эмоциясы аркылуу сыртка билдирет. Жогоруда сөз кылгандай турмуштун шарданында адамдар көп кырлуу жолду басып өткөндөй, ар бир адамдын өзүнө жараша мүнөзү түзүлүп, жекеликтен жалпы бир элдин мүнөзү келип чыгат. У.Абдыкаимовдун «Майдан» романынын эң бир жетишкен ийгилиги адамдардын ушундай көп кырдуу эмоциясын, сезимдерин турмуштагыдай реалдуу сүрөттөп бергенинде. Ал эми согуш мезгилиндеги көптөгөн чыгармаларда образдарды жаратууда типтештирүү же оң, терс каарман деп бир багыттуу штампка басылгандай бир түрдүү сүрөттөө орун алып келген. Ал эми «Майдан» романындагы каармандар турмуштун оң жагынан да терс жагынан да бааланып, бардык тарабынан психологиялык жактан терең тараздаланып берилген.

Адабияттар:

1. Абдыкаимов У. Майдан: Роман - Фрунзе, 1980.
2. Носенко Э.Л. Особенности речи в состоянии напряженности М., 1975. 4-бет.
3. Немов Р.С. Общая психология М., 2002.

Рецензент:

Ажыбаева З. – ф.и.к., доцент